С.Р.5 Соціологія релігії. Соціологічні концепції релігії

1Соціологія релігії.
2. Соціологічні концепції релігії.

1. Витоки соціології релігії. Можна констатувати, що наука віддавна і широко цікавилася релігією. Соціологія релігії як самостійна частина соціології почала формуватися в середині XIX століття, коли економічні і політичні процеси в європейському суспільстві "змінили" місце та роль релігії у суспільній свідомості. Ідеологія просвітництва, соціально-філософська критика церкви як соціального інституту й німецька філософія створили підґрунтя для постанови питання про необхідність нового соціального порядку та осмислення місця релігії в ньому іншими методами пізнання (на відміну від теології – системи доведення істинності тої чи іншої релігійної догматики, моралі, норм і цінностей духовного життя (включає догматику, апологетику, екзегетику і т.п.). Остання не піддавала сумніву обумовленість соціального і особистого життя Божою владою і керівництвом, однак пояснення багатьох природних явищ і феноменів так і залишалося поза природничо – науковою методологією.

Релігія розглядається філософами та культурологами як складова процесу становлення і реалізації сутнісних якостей людини, елемент освоєння світу речей та ідей. Психологія вбачає в релігії сферу спілкування людини з тим, що вона вважає надприродним (явищами і феноменами), сферу особистого релігійного досвіду. В соціологічних роздумах віра в існування надприродного пов’язується з формуванням різних форм соціальної поведінки, суспільної активності, яка чи підтримує існуючий соціальний порядок чи, навпаки, заперечує його через протест завдяки щільній ціннісній детермінації.

Соціологи намагалися відтворити як історичну перспективу релігії, так і сучасні процеси зміни її форм та функцій. Соціологія досліджує релігію в її відношенні до суспільства, піддаючи аналізу її зв’язки з соціальними інститутами, формами організації соціального життя, вивчає розвиток самої релігії під впливом різних факторів в реальному історичному контексті. Тобто, *предметом* є фактори та детермінанти релігії як соціального явища, її закономірності, специфіка прояву, генезис й функціонування, структура та елементи релігії, її функції, роль, місце в суспільстві, сутність, рівень, характер впливу релігії на особистість, культуру, соціальну систему, а також форми, наслідки взаємодії та зв’язку релігії і різних елементів суспільного життя (політики, економіки, сім’ї, культури, освіти тощо).

Відповідно рівня соціологічних знань соціологія релігії належить до числа спеціальних теорій середнього рівня. Дослідницьке поле соціології релігії

представлено відносинами "релігія – суспільство" й "держава – церква" в розумінні суспільних механізмів та соціальної структури; теоріями секуляризації; дослідженнями суб'єктивних аспектів релігійності суспільства в значенні її обумовленості соціально-демографічними, расовими та іншими чинниками; новітніми релігійними рухами; тендерними студіями в релігійному просторі.

Соціологія релігії – наука, яка вивчає релігію як соціальне явище, соціальний інститут, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру.

Термін "релігія" латинського походження (religio), що означає благочестя, побожність, предмет культу. Поняття "релігія" піддається визначенню настільки, наскільки людина здатна охопити своє ставлення до Бога (надприродного, сакрального) – спілкування, взаємовідносини, предметні стосунки, акт містичного переживання та єднання.

У найзагальнішій формі її визначення можна подати так: *релігія* – це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного *освоєння світу й галузь духовного виробництва.* Як така вона являє собою: 1) вияв сутності суспільства; 2) аспект життєдіяльності суспільства і людини, що виникає у процесі їх становлення; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) феномен культури.

Таким чином, *релігія визначається* як:

1. соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства;
2. форма суспільної свідомості;
3. засіб практичного духовного освоєння світу;
4. світоглядна система координат;

5. життєва позиція і діяльність.

Місце та роль релігії в суспільстві визначається низкою *функцій*:

1. *інтегративна* – релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносинах;
2. *світоглядна* (смислоутворююча) – релігійні вчення та догми допомагають людині визначити своє місце в суспільстві і всесвіті, сформувати відповідні поняття про світоустрій, соціальні інститути і структури, форми поведінки і норми людської діяльності за допомогою вкладених змістів, показати значення життєвих подій в світі, розуміння кінцевих цілей та устремлінь;
3. *ідеологічна* – релігія виправдовує/осуджує і узаконює соціальні устої, які відображають інтереси керуючого класу або еліти за допомогою вчення та доктрини;
4. *компенсаційна* – характеризує процес зняття життєвих суперечностей і проблем шляхом ідеалізації "іншого" світу, що відображається в релігійних доктринах (всі земні страждання і несправедливості праведних людей закінчаться в майбутньому житті (Царство Боже), і кожен там знайде заспокоєння) і дозволяє впевнено орієнтуватися в реальних життєвих ситуаціях;
5. *комунікативна* – забезпечує спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо);
6. *легітимізуюча* – норми поведінки людини в суспільстві чи соціальній групі (морально – етичні, сімейні та ін.) стають загальноприйнятими завдяки їх схваленню в релігійних вченнях і церкві;
7. функція *соціального контролю* дозволяє орієнтуватися населенню в своїх діях та вчинках згідно з загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями і очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання);
8. *регулятивна* – характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконання, норми, ціннісні орієнтири.

2.Соціологічні концепції релігії.

Концепції походження релігії. Розмаїття теорій щодо походження та сутності релігії свідчить про світоглядний плюралізм й складність дослідження самого феномена.

Серед сучасних концепцій релігій помітне місце посідає *біологічна*, або натуралістична концепція, прихильники якої шукають релігійну основу в біологічних або біофізіологічних процесах людини. На їхню думку, такою основою є «ген релігійності», «релігійне почуття», «релігійний інстинкт», вона є

психофізіологічною функцією людини, як наприклад, сексуальність, емоційність, здатність до пізнання тощо.

Засновник психоаналізу Зиґмунд Фрейд (1856–1939) вважав *релігію природним феноменом, людським продуктом*. Він пов'язував її походження з безпорадністю людей перед внутрішніми інстинктивними силами, вбачав в ній арсенал уявлень, якій породжений потребою легше здолати людську безпомічність. Боги, зазначав учений, виконують своє триєдине завдання: нейтралізують жах людини перед природою, приміряють із грізним фатумом, що постає в образі смерті, й винагороджують за страждання і поневіряння, які випадають на її долю. Він уподібнював індивідуальну релігійність персональному неврозу, а релігію – універсальному колективному неврозу. Він розглядав її як засіб захисту людини і суспільства від агресивних природних інстинктів. За Фрейдом, релігія виконує три функції:

– задовольняє допитливість людини, дає пояснення походженню і розвитку світу;

– зменшує страх людей перед загрозами і мінливостями життя, вселяє впевненість у добрих наслідках, утішає у разі незгод і негараздів;

– проголошує заборони і обмеження.

Якщо у Фрейда базовим релігійним феноменом є індивідуальне несвідоме, то в К.-Г. Юнга (1875–1961) – колективне, змістом якого є архетипи (первообрази, першеознаки) – одвічно наявні всезагальна образи, які можуть відкриватися уві сні, в містичному прозрінні, міфі, в релігійному уявлення тощо. Тому *релігія в його інтерпретації є* особливою установкою людського розуму, уважним розглядом, спостереженням за деякими динамічними факторами, під якими розуміють «сили» духів, демонів, богів, ідей, ідеалів, що виявлені людиною у своєму світі як особливо могутні й загрозливі; або такі, що здатні надати істотну допомогу, тому з ними слід рахуватися; або достатньо величні, прекрасні, осмислені, щоб благоговійно їх любити і поклонятися їм.

Вічні образи, отримані у результаті інтерпретації початкових архетипів і які існують у символічних системах, мусять зачаровувати, переконувати, захоплювати. І це природно, вважає Юнг. Вони відкривають людині шлях до розуміння божественного і водночас запобігають безпосередньому контакту з ним, завдячуючи тисячолітнім зусиллям людського духу, ці образи вписані у всеохопну систему впорядкування думок. Водночас вони постають, на думкк Юнга, у вигляді могутнього, здавна шанованого інституту – церкви.

Е. Фромм (1900–1980) не заперечує природних основ релігії, але водночас звертає увагу на зв'язок індивіда із зовнішнім світом, суспільством, де ці потреби задовольняються чи притлумлюються. Сучасна людини, вважає Фромм, живе в суспільстві тотального відчуження, яке і породжує суперечливість людського існування. Це знаходить свій вияв в опозиціях екзистенційного та історичного існування людини, володіння і буття як двох основ життєдіяльності, авторитарної та гуманістичної свідомості, владолюбного і слухняно-підлеглого типів психології тощо. У цьому контексті Фромм переосмислює як поняття несвідомого, так і природу релігії, релігійних потреб, що, на його думку, закорінені в основних умовах існування людини. Релігія, за

Фроммом, є *формою осмислення людиною кардинальних смисложиттєвих проблем власного існування*. Вона виникає одночасно із виокремленням людини з тваринного світу. Завдяки цьому акту людини назавжди стає рабом дихотомії свого існування, що виявляється у формі конфлікту душі і тіла, духовної сутності людини та її тваринної природи. Для досягнення повноти свого буття людині необхідна була орієнтація, опертя, якими і стала релігія.

Поняття «релігія» Фромм вживає не для позначення системи, обов'язково пов'язаної з поняттям Бога, а *для позначення будь-якої системи поглядів і дій, яких дотримується певна група людей і яка є для індивіда своєрідною схемою орієнтацій та об'єктом поклоніння.* Це поняття не має у нього специфічного (як правило усталеного) змісту, а характеризується надто широким тлумаченням, що далеко виходить за межі розуміння релігійного. Об'єктом поклоніння можуть бути не лише окремі тварини, рослини, ідоли, Бог, вожді, а й партії, класи, гроші, успіх, влада тощо. Релігія у такому розумінні може нести як любов, так і деструктивну силу, як авторитаризм, так і солідарність, сприяти утвердженню гуманізму або заперечувати його, сприяти розвитку людини чи гальмувати його.

Макс Вебер характеризує *релігію як спосіб надання сенсу соціальному діянню*: як явище культури вона задає і підтримує відповідні сенси, вносячи

«раціональність» у пояснення світу та в повсякденну етику. Продукуючи певну картину світу, релігія концентрує сенси, на її основі переживання світу переростає у світоусвідомлення, в якому предметам і явищам надається певний сенс. Світ стає полем діяння демонів, душ, богів, неприродних сил. Неоднорідні елементи дійсності сплетаються у систематизований космос. Формується всезагальна мета, в основу якої покладено основоположну морально-релігійну ідею спасіння, нагороду за біди, негаразди, нещастя, які терпіть людина в житті.

Релігія задає ієрархічно вибудовану систему норм, правил, відповідно до яких одні дії дозволені, інші – заборонені. У такий спосіб визначаються певні моральні позиції стосовно світу. Релігійність стає спонукальною силою, мотивом певного роду соціальної дії, спрямованої на оволодіння світом. Одні релігії стимулюють втечу від цього світу, споглядальна ставлення до нього, інші спрямовані на завоювання й зміну його.

Е. Дюркгейм розглядав *релігію як створений людиною соціальний інститут*, що формується природним шляхом як відповідь на окремі умови її існування з метою задоволення певних соціальних потреб. Джерелом релігії, за Дюркгеймом, є спосіб людського існування. У релігії суспільство обожнює само себе. Сенс релігії – культивування соціального почуття, забезпечення впливу колективу на індивіда. Тому релігійним Дюркгейм вважає всі колективні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер, і, отже, повязують індивіда та суспільство. Він визначає релігію як цілісну систему вірувань і обрядів, які поєднують в одну моральну общину, що має назву «церква», всіх тих, хто визнає ці вірування та обряди. Тобто релігія в Дюркгейма є особливою формою виразу суспільних сил, які стоять вище за індивідів і підпорядковують їх собі. Саме колективний спосіб життєдіяльності, за його твердженням, і становить об'єктивно існуючую реальність, яка є

причиною, об'єктом і метою релігійних вірувань та ритуалів. Джерелом релігії він вважає суспільно-психологічний процес спілкування, колективну психологію, що виникає на основі позаекономічної невиробничої діяльності.

Г. Зіммель у дослідженні релігії зосереджується на індивідуальному житті людини, різноманітті її потреб і формах їх задоволення. Серед цих потреб він виокремлює *релігійні потреби*, *«релігійні поривання»,* зокрема прагнення людини компенсувати негаразди в житті, нейтралізувати суперечності між людьми, досягти впевненості й стабільності, справедливості та єдності, щастя й благополуччя, які за певних умов можуть стати необхідним душевним тлом для виникнення релігії. Вона постає як душевний спосіб життя. *Релігія, як її розуміє Зіммель, є формою наявного буття, яка пристосована до задоволення релігійних потреб і надає фрагментарному, хисткому існуванню єдності, сенсу й досконалості.* Релігія прагне захистити дійсність як ціле в її тотальності, в її єдності. Ставлення людини до Бога близьке до ставлення індивіда до суспільства загалом. Релігія повторює ті зв'язки, що існують між індивідом і його суспільною групою, яка є чимось більшим, ніж простою сумою індивідів. Відправлення релігійного культу як справи всієї общини, спокутування групою індивідуальних гріхів, спільна відповідальність групи за погрішність стосовно Бога – ці типові факти засвідчують, що божество є ніби місцем концентрації групових сил, що взаємодія і взаємовпливи, які існують між елементами групи і утворюють цю єдність у функціональному аспекті, набули в лоні Бога самостійної сутності. Динаміка групового життя, вийшовши за межі її матеріалів і носіїв, спрямовується через бурхливе піднесення релігійного настрою у сферу трансцендентного, досягнувши якої, виступає абсолютом стосовно тих частин, які мають відносний характер. Тобто між людьми, за Зіммелем, існують відносини, які знаходять свій вплив в уявленні про Божественне.

За марксизмом *релігія має винятково соціальну природу*. Пояснити її, будь-яке інше соціальне явище, виходячи з природної сутності людини, неможливо, оскільки, як вважають його прибічники, соціальне ніколи не зводиться до біологічного й не може бути пояснене біологічними законами, властивими організму людини. Тому *марксизм шукає джерела релігії не в глибинах внутрішньої природи окремого індивіда, не в його конфліктах і проблемах, а в суспільних формаціях, економічному житті та відповідних відносинах реального життя.*

Релігія, за словами Ф. Енгельса, є відображенням у головах людей зовнішніх сил, що панують над ними. Отже, пояснення релігії слід шукати не в самій людині, а в реальних умовах її життя. Згідно з цією парадигмою релігія є певною, суто зовнішньою силою, завдяки якій людина не набуває, а навпаки втрачає свою власну сутність, відчужує від себе людяність.

К. Маркс і Ф. Енгельс висунули гіпотезу, що релігійне відображення світу в майбутньому може зникнути, якщо відносини практичного повсякденного життя людей будуть виражатися у прозорих та розумних зв'язках між ними і природою [11, с.402–408].

Типологія релігій. Історія свідчить, що за весь час існування людства релігія

набула найрізноманітніших форм. Множину релігійних систем і вірувань, системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віросповідання, які існували раніше і які існують сьогодні, на думку американського вченого Р. Белла, можна розрізняти за такими критеріями [7, с.367].

За *критерієм типу соціального суб'єкта (носія певного релігійного світогляду) виділяють племінні, архаїчні, національні, світові релігії*.

Племінні релігії являють сукупність місцевих традицій, обрядів, ритуалів, які надають зміст життю людини через персоніфікацію природних явищ, що формує релігійно-міфологічну картину світу. Для них характерними є такі риси: 1) поклоніння духам природи і предків; 2) відсутність служителів культів як професійної групи; 3) культова практика у формі особливого для кожного племені святкування, яке носило магічний характер і супроводжувалося танцями, іграми, піснями на честь духів, яким вклонялися; 4) деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не особу; 5) релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі; 6) обмеженість місцерозселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом). Основні *форми племінних* релігій: *магія* (від лат. magia – певні дії (обряди), пов’язані вірою у надприродні властивості людини (чаклуни, маги, шамани) впливати на людей та явища природи; фетишизм (від лат. fetico – зроблений) – культ неживих предметів – фетишів, наділених надприродними властивостями. У ролі фетишів виступали амулети, талісмани, ідоли, камені і т. ін.; *анімізм* (від лат. anima – душа, дух) – уявлення про душу, яку мають люди, тварини, рослини, неживі предмети, і про те, що ця душа може відділятися від тіла і вести окреме життя; *тотемізм* (від північноамериканського «от-тотем» – його рід) вшанування тварин, рослин і зрідка неживих предметів у якості предків, засновників роду. Характеризуються появою груп людей, що починають професійно займатися відправленням релігійних обрядів й жити частково або повністю за їх рахунок.

У *національних релігіях* представлені релігійні вірування й обряди нації від нижчих прошарків до представників вищої знаті. Вони мають такі ознаки: 1) монотеїзм або політеїзм; 2) обов'язкові жертвоприношення, які відкривають шлях до прощення й милості Бога (богів); 3) система поклоніння, яка охоплює всі сторони життя людини на землі та в позаземному світі. Форми національних релігій: давньоєгипетська, давньоримська, давньогрецька, також сікхізм, юдаїзм тощо.

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). їх характеризують: 1) персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою – наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); 2) поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; 3) поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); 4) космологізм

(підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); 5) політеїзм (багатобожжя); 6) поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами. *Світові релігії* характеризуються такими особливостями: 1) виникнення під впливом історичних подій серед великої кількості людей; 2) космополітичний характер проповіді; 3) уніфікація обрядів незалежно від культури та національної приналежності; 4) монотеїзм (віра в єдиного Бога); 5) набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах); 6) універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою; 7) відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.); 8) наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам – через виконання релігійного ритуалу, буддизм – через духовне самовдосконалення, християнство – через виконання заповідей). До світових релігій відносять іслам (основні течії – сунізм і шиїзм); християнство (основні відгалуження: православ'я, католіцизм, протестантизм); буддизм.

У сучасних умовах в багатьох країнах світу виникають нові культи, релігійні групи, що обумовлено кризовими явищами і процесами в духовному житті, суспільній ідеології й масовій свідомості. Нові напрямки зазвичай є поєднанням елементів традиційних релігій, спіритизму, теософії, окультизму та містичних дій. До групи нетрадиційних релігійних вірувань відносять нехристиянські рухи, релігії орієнталістського напрямку, езотеричні об'єднання, неоязицтво, саєнтологічні рухи, сатанізм.

За критерієм кількості надприродних створінь, які стали предметом релігійного шанування та поклоніння, виділяють монотеїстичні й політеїстичні релігії.

За тривалістю впливу й панівним станом в суспільстві можна виділити традиційні і нетрадиційні релігії.